

KULTURNA DIJAGNOSTIKA IDENTITETA I IMIDŽA SRBIJE U EVROPSKOM KONTEKSU

Apstrakt: *U kontekstu globalnih procesa, postavlja se pitanje kakav je položaj kulturnih i etničkih identiteta, koje su mogućnosti za njihovo očuvanje i razvoj, te kakve su implikacije politike identiteta na šire društvene tokove i trendove.*

Uloga kulture u savremenom društvu ima sve veći značaj, dok predstave stvorene različitim mehanizmima oblikuju opšte-prihvaćene društvene vrednosti koje čine mozaik identiteta. Zato uloga kulture nikada kao danas nije bila važnija, kao ni potreba za preispitivanjem sistema vrednosti i drugih elemenata koji kulturu povezuju s identitetom. Reč je o ideološko-društvenim promenama vrednosnog sistema i sistema nacionalne identifikacije i reprezentacije.

Kulturna dijagnostika, kao oblik jednog specifičnog sagledavanja Srbije, upućuje na potrebu za izlaženjem iz okvira uobičajenog poimanja problema vezanih za predstave o identitetu i imidžu Srbije i njenih gradova. Kao novi okvir za iznalaženje rešenja, predlaže se domen kulturne politike koji podrazumeva zauzimanje aktivnog odnosa prema pitanjima kulturnih identiteta.

Ključne reči: *identitet, kulturni diskurs, imidž, medijski diskurs, kulturna politika*

Key words: *identity, culture discourse, image, media discourse, stereotypes, European integrations, cultural policy*

* * *

Živimo u svetu u kome su pitanja identiteta od velikog značaja. Na temu identiteta danas se raspravlja u velikoj meri, pri čemu sam koncept identiteta često ostaje nejasan i mistifikovan. Neke debate o identitetu kreću se do krajnjih granica, da se gotovo osporava

sama smislenost postojanja ove kategorije u savremenom društvu. Pa ipak, izgleda kao da sopstveno osećanje identiteta pojedinca paradoksalno postaje deficitarna kategorija u društvenoj praksi; odnosno, što se više govori o identitetu, to ga je sve teže prepoznati u njegovim gotovo neuhvatljivim preobražajima.

U kontekstu globalnih procesa postavlja se pitanje: kakav je položaj kulturnih i etničkih identiteta, te koje su mogućnosti za njihovo očuvanje i razvoj? Dalje, koji su dominantni faktori integracije i dezintegracije prisutni u slici tih identiteta? I konačno, kakve su implikacije politike identiteta na šire društvene tokove i trendove?

Nedavna istorija tranzicije balkanskog regiona pokrenula je brze i ponekad veoma haotične promene koje su uticale na shvatanje i interpretaciju kako kolektivnih, tako i individualnih identiteta. Procenjivanje promena identiteta i predviđanje eventualnih posledica, nikada nije sistemski preduzeto. Na kulture je vršen pritisak da traže simboličku identifikaciju koja se najbolje uklapala u opšti politički i ekonomski okvir društva.

Sam identitet često se vidi kao važan faktor u objašnjenju postsocijalističkog političkog pejzaža u jugoistočnoj Evropi. Uništenje uspostavljenih identiteta i veza, ponovno pojavljivanje starih identiteta, izmišljanje novih identiteta, često se posmatraju ne samo kao karakteristike postsocijalističkih društava već i kao pokretačke snage promene. U takvom okruženju, redefinisavanje kulturnih identiteta i selekcija „istinskih“ vrednosti još uvek je na početku. Reč je, dakle, o „tranziciji identiteta“ koja se dešava u okviru procesa političke, ekonomske i kulturne tranzicije. Predstave ispunjene predrasudama i stereotipima, kao i turbulentna politička prošlost, doprinele su nastanku izrazito negativnog imidža, usled čega se dodatno otežavaju ovi procesi.

Uopšte, povezanost identiteta i imidža izuzetno je kompleksan fenomen, ne samo na ovim prostorima, naročito imajući u vidu, s jedne strane, sve veću ulogu medija u formiranju slike o „sebi“ ali i o „drugom“, koja je na primeru Balkana doživela verovatno najekstremnije forme, prevashodno u negativnom smislu. S druge strane, taj isti prostor (i fizički i simbolički)

poslužio je kao jedinstveni kulturni prostor iz kog je proisteklo bogatstvo kulturnih različitosti.

U društvenim odnosima, predstave stvorene različitim mehanizmima oblikuju shvatanje sopstvene ličnosti i opšteprihvaćene društvene vrednosti koje čine mozaik identiteta. U isto vreme, to društvo i kultura nalaze se u stanju konstantnih previranja i promena. U ovom kontekstu, želimo da istaknemo važnost i ulogu kulture u širokom spektru aktuelnih društvenih procesa, kako na lokalnom tako i na globalnom planu. Promena kulturnih vrednosti i načina života povezana je s promenom celokupnog sistema organizacije društva; dakle, kulturne promene se ovde ne razmatraju samo u odnosu na kulturni razvoj već i u odnosu na jedan širi sociokulturni kontekst. Prepoznavanje kulturnih sfera kao resursa za održivi društveni razvoj je, u tom smislu, od izuzetne važnosti, pre svega za smanjenje moralne i vrednosne krize u kojoj se Srbija danas našla. Fenomeni Evrope i evropskih integracija čine se kao relevantan kontekst za promišljanje navedenih tema, jer „evropska kontradiktornost“, zapravo, duboko korespondira sa sadašnjim trenutkom Srbije.

* * *

Debate oko značenja identiteta navode na nužnost utvrđivanja savremenog teorijskog i društvenog konteksta primene samog pojma, odnosno ponovnog preispitivanja njegovog značenja. Identitet (lat. *idem*) u osnovnom značenju određuje se kao „isti“, a izvedenica (lat. *identitas*) kao istovetnost i poistovećivanje.

Za mnoge današnje društvene teoretičare i kritičare kulture i društva, pitanja identiteta su od suštinske važnosti. Ideja da je identitet važan zato što se osporava ili zato što je u krizi je opšteprihvaćena u akademskim debatama koje bi trebalo da preispitaju i objasne širok proces političke i kulturne promene, čime se problematizuju tradicionalna shvatanja identiteta. Međutim, savremene teorije identiteta nisu usaglašene po brojnim pitanjima, počev od same definicije identiteta. Kod modernih teoretičara, identitet se shvata kao egzistencijalni projekat, uz pretpostavku o nepostojanosti sopstva (Kjerkegor, Niče, Sartr). Ovi teoretičari bavili su se i elementima koji ugrožavaju lični identitet i koji dovode do njegovih

kriza. To je, na primer, anksioznost, koja je povezana s potvrđivanjem i vrednovanjem sopstvenog identiteta od društvenih faktora. U postmodernističkoj teoriji, shvatanje o esencijalističkom karakteru identiteta zamenjeno je konstruktivističkim problematizujućim shvatanjem. Naime, postmodernisti problematizuju i sam pojam identiteta, smatrajući da on u svojoj fragmentarnosti nestaje kao posledica društvenih procesa u masovnom društvu. Tako diskontinuitet postaje fundamentalna karakteristika postmodernističkog identiteta. Jedan od autora koji pripisuju ogromnu moć medijima u konstituisanju takvog identiteta je Boudrijar. Tema identiteta je centralna u studijama kulture, u toj meri što studije kulture proučavaju kontekste u okviru kojih i kroz koje individue i grupe stvaraju, preispituju i brane svoj identitet ili samorazumevanje. Studije kulture se u velikoj meri oslanjaju na one pristupe problemu identiteta koji preispituju ono što se može nazvati tradicionalnim objašnjenjem identiteta, a koje pretpostavlja da je subjekt nešto stabilno i nezavisno od svih spoljnih uticaja. Konačno, savremeni kontekst karakteriše mnogostrukost identiteta u kome postmoderni subjekt postaje fragmentaran, uz prisustvo više protivrečnih predstava o sebi.

Identitet ima, naizgled, paradoksalno značenje, jer obeležava i istovetnost (zajednička obeležja) i neistovetnost (posebna obeležja). Identitetom se utvrđuje neistovetna *diferentia specifica*: različitost, posebnost, samosvojnost. Branimir Stojković govori o ovoj složenosti identiteta na sledeći način: „Dijalektička priroda identiteta se ogleda u činjenici da on identifikuje i razlikuje, jer jedna individua (ili ljudska grupa) jeste identična u odnosu na druge pojedince (grupe) samo ukoliko je različita od drugih pojedinaca (grupa)“ (Stojković, 1993: 17). To potvrđuje i Dragan Koković, tvrdeći da „bez razlike nema identiteta, jer razlike uz jednakosti konstituišu identitet“ (Koković, 2002: 164). Manuel Kastels (Manuel Castells) pod identitetom podrazumeva „proces stvaranja smisla na temelju kulturnog atributa ili srodnog niza kulturnih atributa kojima je data prednost u odnosu prema drugim izvorima smisla“ (Kastels, 2002: 16). Kulturni identitet se u velikoj meri tiče razvoja društva, jer uključuje pitanja ljudske slobode, te potrebe i vrednosti ljudi. Formira se zahvaljujući socijalnom učenju u okviru kulturnog nasleđa, koje čine jezik, običaji, obrasci po-

našanja, vrednosti i stilovi življenja, a koji međusobno približavaju i udaljavaju društvene grupe (Koković, 2002: 166).

Identitet otvara mnoga pitanja, na primer da li je to konačan pojam, tj. da li on označava skup trajnih i konačnih obeležja; ili je dinamičan i podrazumeva menjanje posebnih obeležja, što znači menjanje i samog identiteta. Time se potvrđuje hipoteza o prividnoj protivrečnosti ovog pojma, jer se pokazuje da je podložno menjanju baš ono što se identitetom naglašava i što kao takvo treba da se čuva i potvrđuje. To, takođe, znači da ta obeležja ne bi trebalo čuvati i štititi kao nezamenjiva, nego, nasuprot tome, razvijati ih i stalno im davati nove sadržaje i živa značenja. „Identitet je, dakle, podložan promenama, jer se on uvek iznova otkriva i utvrđuje. Time se težište pitanja o prirodi identiteta prenosi na sam njegov sadržaj, odnosno na prirodu promena koje on izražava i koje izražavaju njega“ (Majstorović, 1979: 214). Tako identitet reflektuje, s jedne strane, žive procese u društvu i njegovoj kulturi, kreaciju i promenu društvenih i kulturnih obrazaca i sadržaja, a s druge strane i stanje odsustva promena. Društveni sadržaj identiteta konstantno se menja, kao što se menjaju i značenja međusobnog odnosa grupnih identiteta, i svakog ličnog i grupnog ponaosob. Identitet, dakle, nije datost; njegov sadržaj i smisao predmet su izgradnje u okviru određene kontekstualne ravni. Svaki identitet, pa i kulturni, pretpostavlja postojanje drugih – stoga je on neka vrsta strateškog elementa u dijalogu. Potvrđivanje ličnog identiteta rezultat je komunikacije, odnosno dijaloga. Zato je, u tom kontekstu, možda najprihvatljivija definicija da je „kulturni identitet samosvest pripadnika jedne grupe koja istorijski nastaje i razvija se u zavisnosti od kriterijuma koja ta grupa uspostavlja u odnosima sa drugim društvenim grupama“ (Stojković, 1993: 17).

U potrošačkom društvu i društvu medijske vladavine, koje je na sceni od sredine XX veka, uz izuzetak tzv. „trećeg sveta“, identitet je sve više povezan s imidžom. Tako čin predstavljanja sebe drugima, kao svojevrsna interpretacija sopstvenog identiteta, u isto vreme obavlja funkciju potvrđivanja identiteta. Ukratko, termin „imidž“ zamenjuje „izgled“, a vezuje se prevashodno za predstavljanje u javnosti i time formiranu sliku. Dakle, imidž je neodvojiv od komunikacije.

Konkretno, reč je o prijemu poruke i njenoj interpretaciji koja ima dugoročne efekte. Gomilanjem primljenih poruka, javnost stvara sliku koja se sastoji od tzv. namernih, ali i nenamernih poruka. Uz to, trebalo bi pomenuti da mediji, i masovno komuniciranje uopšte, imaju gotovo odlučujuću ulogu u formiranju imidža. Ovde ćemo se zadržati na onim elementima imidža koji su integralni deo identiteta koji se tiče predstavljanja i percepcije u javnosti.

* * *

Globalni sociokulturni trendovi zahvaćeni su uticajima megatrendova koji oblikuju sliku sveta i imaju šire implikacije na strukturu i dinamiku globalnog svetskog društva. Procesi globalizacije izražavaju se kroz „intenzifikaciju društvenih odnosa na svetskom planu, koja povezuje udaljena mesta na takav način da lokalna zbivanja uobličavaju događaji koji su se odigrali kilometrima daleko i *vice versa*“ (Gidens, 1998: 61). Globalne tendencije određuju ne samo smer kretanja i društvenih promena već i sam „duh vremena“ (E. Moren). Ovo doba okarakterisano je i kao burno doba „globalne tranzicije“ (I. Volerstin) u kome se dešava globalna transformacija savremenog svetskog sistema. Kontekst u kome se dešavaju procesi megaintegracija i unipolarizacije sveta obuhvata i određuje pojedinačne trase zemalja i društvenih struktura, mada se oni dešavaju različitim tempom i stepenom koherentnosti.

Dakle, postmoderno (postindustrijsko, posttradicionalno) društvo, odnosno društvo kasne moderne, kako ga neki teoretičari određuju, najširi je nivo kontekstualizacije konkretnih društvenih procesa i fenomena. Na tom nivou dešava se niz ubrzanih i nekada radikalnih društvenih promena, od tehničko-tehnoških, ekonomskih i političkih, do promena u kulturi i komunikacijama. Rapidna dezintegracija i fragmentacija identiteta, kao i preispitivanje i relativizacija postojećih normi i standarda društva, s jedne strane samo su deo promena u globalnim društvenim okvirima. Kao deo globalnih društvenih promena na evropskom planu, takođe su u toku intenzivirani procesi integracija i formiranja tzv. nadnacionalnih identiteta. S druge strane, u zemljama jugoistočne Evrope, ovi procesi modernizacije i integracije odvijaju se pa-

ralelno s procesom tranzicije, koja obuhvata transformaciju prevashodno političkog i ekonomskog, ali i kulturnog sistema, a oni se, kao vodeći društveni segmenti, menjaju različitom dinamikom. Kao posledice tih procesa, javljaju se brojne turbulencije i krize, što postaje značajan faktor nestabilnosti okruženja.

* * *

U spektru ovih aktuelnih društvenih procesa, potrebno je istaći važnost i ulogu kulture i medija u odnosu na identitet i imidž Srbije i gradova u Srbiji. U srži brojnih debata su istraživanja, teorija i politika vezani za odnos između medija, identiteta i imidža. Mediji imaju dominantnu ulogu u oblikovanju komunikacionih obrazaca i značenja, a posredovano iskustvo putem medija utiče kako na individualni identitet, tako i na osnovnu organizaciju društvenih odnosa.

Komunikacioni sistemi sve više igraju središnju ulogu u zapadnim demokratijama – budući da delimično zamenjuju crkvu, političke partije i sindikate, kao sredstva oblikovanja i predstavljanja različitih mišljenja (Kin, 1995: 8). Dakle, moć medija uopšte, i njihova moć u stvaranju kulturnog identiteta, delimično se ogleda i u tzv. „kolektivnom“ autoritetu medija, te njihovoj sveprisutnosti u svakodnevnom životu. Identitet je pitanje sećanja, a mediji imaju veliku ulogu u konstruisanju tih sećanja. Razmatrajući sadašnji „duh vremena“ i kontekst u kome se dešava proces kulturne komunikacije, kontekst postmoderne, Milena Dragičević-Šešić ističe značaj medija u odnosu na realnost.

Komunikaciona ekstaza, pojam koji naglašava multiplikovanje komunikacionih kanala i veće učešće u procesu komuniciranja no u procesu stvaranja vrednosti, ukazuje i na saturaciju, medijsko zasićenje, još neostvareno u potpunosti, do koga je, ipak, došlo u krugovima koji su relativno rano i u punoj meri obezbedili pristup medijima (Dragičević-Šešić, 1994: 197).

Mediji, dakle, ne samo da određuju dnevni red događaja već utiču i na promenu želja i sećanja. Oni daju sliku takve stvarnosti u kojoj nisu potrebna sećanja, jer njih zamenjuju same vizuelne slike. Kako tvrdi Ričard Stajvers (Richard Stayvers), „televizija od nas traži da živimo u nestabilnoj sadašnjosti u kojoj sećanja sprečavaju prijatan gubitak sebe koji

proizilazi iz posrednog života preko slika“; takođe, on kaže da „bez dodatka istine, značenja, stvarnost postaje još užasnija, čak i nepodnošljivija nego što bi inače bila“ (Stajvers, prema Smirs, 2004: 221). U tom pravcu idu i Kelnerova razmišljanja da se komercijalna televizija danas pretežno rukovodi estetikom reprezentacionog realizma, slika i priča koje krivotvore stvarnost, pokušavajući da stvore efekat realnosti, pri čemu, zapravo, realnost ostaje po strani (Kelner, 2004: 389). Kao rezultat, javljaju se nova značenja i novi sadržaji koji postaju deo identiteta, a svakako i imidža, s obzirom na to da te kategorije u ovom kontekstu koincidiraju jedna s drugom. Sagledavajući poziciju čoveka u novom medijskom okruženju, Divna Vuksanović se s pravom pita „šta je, dakle, čovek s obzirom na pitanje identiteta koje je pretrpelo ne samo proširenja nego i bitne izmene u samom pojmu, što dalje implicira moguću zastarelost samog pitanja kao pitanja, sagledanog u kontekstu ubrzanog, gotovo patološkog razvoja novih medija i tehnologija“ (Vuksanović, 2007: 83). Dakle, efekti medija u velikoj meri određuju ne samo pojedinca već i kolektiv, a u takvim uslovima postaje gotovo uzaludan pokušaj realnog samoodređenja i suštinskog razumevanja egzistencije kao takve. Medijska kultura pruža osnovu za stvaranje identiteta pojedinaca i učestvuje u oblikovanju dominantnih shvatanja o svetu i najvišim vrednostima, a tu je, baš kao i u svakodnevnom životu, imidž dobio centralno mesto u formiranju identiteta ličnosti – novog postmodernističkog identiteta. Medijska kultura postala je dominantna sila socijalizacije, pri čemu njeni likovi i poznate ličnosti zamenjuju porodicu, školu i crkvu u određivanju ukusa, vrednosti i načina mišljenja, stvarajući nove modele identifikacije i rezonantne predstave stila, mode i ponašanja (Kelner, 2004: 28). U savremenom medijskom društvu, kako ga naziva Kelner, identitet se stvara uz pomoć predstava masovne proizvodnje, dok imidž i kulturni stil postaju sve važniji u oblikovanju individualnog identiteta. Medijska kultura predstavlja moćan izvor novih identiteta, tako da ona zamenjuje nacionalizam, religiju, porodicu i obrazovanje, kao izvore identiteta. Ovo je na primeru Srbije veoma upečatljivo, s obzirom na turbulentne društvene procese koji su se u bliskoj prošlosti odvijali na ovom prostoru. U globalnoj masovnoj kulturi stvorene su i ideološke osnove za sasvim određene vrednosti poli-

tičke kulture. Razmatrajući odnos globalnih kulturnih trendova i identiteta, Antoni Smit tvrdi da „centralna teškoća u bilo kom projektu za konstituisanje globalnog identiteta a samim tim i globalne kulture, jeste da je kolektivni identitet, isto kao i slike i kultura, uvek istorijski specifičan jer je zasnovan na zajedničkim sećanjima i osećanju kontinuiteta između generacija“ (Smit, 1990: 180). Dakle, kakva sećanja, koje mitove i simbole, vrednosti i identitete može da ponudi ovakva globalna kultura koju uglavnom pokreću komercijalni interesi multinacionalnih korporacija? I da li se u tom slučaju uopšte može govoriti o principima demokratije, odnosno o pravu na autentični kolektivni i individualni identitet?

Koliko je danas identitet određen prošlošću i na koji način se formiraju matrice za njegovo funkcionisanje u društvu, kao što je ovo u Srbiji i njenim gradovima, pokušaćemo da utvrdimo analizom konstitutivnih elemenata kao što su: sistem vrednosti, kulturni obrasci, društveni karakter, tradicija, te procesi modernizacije i integracije.

* * *

Težnja za zaštitom i potvrđivanjem nacionalnog i kulturnog identiteta danas je postala toliko živa da njeno zadovoljavanje neki autori označavaju kao najvažniji politički i kulturni zadatak savremenog čovečanstva. Zašto je pravo na nacionalni i kulturni identitet postalo toliko važno? Zato što upravo tradicija, način života, navike, ishrana, oblačenje, zabava i sl, određuju odnose među ljudima, sistem vrednosti koji ujedinjuje jednu zajednicu i među njenim članovima razvija svest o zajedničkom pripadništvu. Da li se, kada govorimo o identitetu Srbije, neminovno podrazumeva kriza tog identiteta? O krizi grupnog (kolektivnog) identiteta govori Zagorka Golubović u knjizi *Ja i drugi*, u kojoj tvrdi da do krize dolazi u nekoliko slučajeva. Najpre, kada postojeći kulturni obrasci dođu u otvoreni sukob i izazovu nedoumice u pogledu poželjnih paradigmi (na primer, kada se sukob aktualizuje na regionalnom planu – sukob hrišćanskog i muslimanskog obrasca, ili katoličkog i pravoslavnog). Zatim, kada nastane vakuum kulturnih vrednosti i poremećaj u obrascima kulture koji stvara konfuziju u pogledu poruka i propisanih standarda i normi po-

našanja. Najzad, onda kada državno-politička zajednica nametne određene obrasce kulture i odgovarajuće propise, kao jedini opštevažeći referentni okvir, i isključi svaku mogućnost izbora (što je karakteristično za totalitarne režime) (Golubović, 1999: 56).

Ovde se, međutim, ne bavimo toliko pitanjem šta je ostalo od identiteta Srbije, koliko onim šta od njega može da bude. Smatramo da su već pomenuti faktori – kultura i mediji – od izuzetnog značaja u procesu redefinisanja i transformacije identiteta Srbije, kao društva i kao okvira u kome se formiraju i identiteti gradova.

* * *

Postojanje centralnih sistema vrednosti, u suštini, počiva na potrebi ljudskih bića da ugrade sebe u nešto što prevazilazi i preobražava njihovu konkretnu individualnu egzistenciju. Vrednosti su osnovni životni orijentiri; to su apstraktne kategorije. Krize sistema vrednosti odražavaju se kako na pojedinca, tako i na celokupno društvo. Univerzalne vrednosti: istina, pravda, dobro, ljubav, lepota, sloboda, jednakost, u interakciji sa specifičnim vrednostima, omogućavaju izgradnju i izražavanje identiteta. Poremećaji sistema vrednosti, kao i razaranje pojedinih njihovih elemenata u Srbiji, poput nasleđa prošlih režima, doveli su do gotovo nesagledivih posledica. Neselektivno odbacivanje starih vrednosti doprinelo je konfuziji... U nemogućnosti da se promovišu nove vrednosti i moralne norme, stvoren je moralni i vrednosni vakuum koji je izazvao snažnu blokadu društvenih i kulturnih promena, budući da je masovno prihvaćena maksima „Sve je dozvoljeno!“ (Golubović, 1994: 38).

Dakle, rekonstrukcija vrednosnog sistema predstavlja nužno kompleksan zahvat koji dotiče sve agense društvenog života. Način na koji se kroz javni diskurs (modele mišljenja i društvene institucije), na primer, mladi pozicioniraju unutar društva, značajan je pokazatelj dokle se stiglo s promenama na opštem planu. O njima se često govori kao o „žrtvama tranzicije“ i „izgubljenim generacijama“. Imajući u vidu primitivizaciju i provincijalizaciju društva, na kojoj je sistemski rađeno u Srbiji 90-ih godina, kao i činjenicu da su nove generacije odrasle u ratnom okruženju, u izolovanom, kriminalizovanom i korumpiranom dru-

štvu, moguće je da će takav društveni ambijent obeležiti i celokupan proces formiranja identiteta i sistema vrednosti. Novac i slava, koji idu ruku pod ruku s nasiljem i kriminalom, „upakovani“ u opštu atmosferu apatije, izazivaju akumulirano nezadovoljstvo, koje kao jednu od posledica ima socijalno nepoverenje i različite konflikte. O značaju i ulozi emocija u manifestacijama identiteta moglo bi da se govori mnogo šire i dublje, jer se identitet više „oseća“ nego što se analizira. Ovde bi trebalo napomenuti da je emocionalni element prisutan naročito kod vrednosti koje nosioci identiteta ne dovode u pitanje. Kada je visok stepen poistovećivanja s referentnom grupom, onda čovek na povredu vrednosnog sistema pripadajuće grupe odgovara agresivnošću. Ukoliko se ta agresivnost nagomilava bez adekvatnog pražnjenja, dolazi do provale agresije kao odgovor na ugroženost vlastitog integriteta. Tako individualni identitet gubi na značaju, a čovek reaguje porastom straha, a zatim i porastom agresivnosti (Kecmanović, 2002). Ovome se može dodati opšta kriza kulture (o čemu će kasnije biti više reči) koja koincidira s krizom sistema vrednosti. Uprkos proklamovanim kulturnim vrednostima, u mnogim sredinama se one u praksi, zapravo, nisu realizovale. Nedostajala je svest o sopstvenim kulturnim vrednostima koja bi pružila sigurnost, motivaciju, dostojanstvo identitetu ljudi. Umesto toga, godinama je negovan razvoj „ratne kulture“, „kič patriotizma“ i „pink kulture“ (Dragičević-Šešić, 1994). O ovim fenomenima bi moglo zasebno da se govori, međutim, ovde je važno da se istakne da ih sve povezuje sistem vrednosti koji je negovan u uslovima izolovanog i nadasve primitivizovanog društva. Takođe, sistem vrednosti koji proklamuju procesi globalizacije, neminovno utiču na ono što je lokalna stvarnost Srbije, kao i na tradicionalno oblikovane obrasce življenja. „Individualizacija, diferencijacija i refleksivnost dovode do porasta alijenacije, izolacije, narcizma, apatije, cinizma, isključenosti i marginalizovanog položaja u društvu, pa čak i prihvatanja uloge žrtve“ (Čičkarić, 2003: 82); taj „postmoderni životni stil“ dodatno slabi već uzdrmane temelje sistema vrednosti. Znači, društvo stvara određene kulturne vrednosti, pored onih globalnih koje usvaja; postoji prostor u kome se specifičnosti i različitosti ispoljavaju pod uticajem složenih društvenih odnosa i struktura. Pitanje koje bi vrednosti trebalo zadržati i koje bi vrednosti

druge kulture trebalo da odnesu prevagu, ne podrazumeva jednostranu odluku, već je uslovljeno ličnim shvatanjem pojedinca i dugim procesima usvajanja novih i napuštanja starih vrednosti, što predstavlja neizbežan rezultat interakcije različitih kultura. Reč je, naime, o stvaranju uslova za razvoj interkulturnog dijaloga kroz preispitivanje određenih kulturnih modela i obrazaca.

Kulturni obrasci poimaju se kao „istorijski stvoreni sistemi značenja u okviru kojih dajemo formu, red, smisao i uverenje našim životima“ (Gerc, 1998: 72, Knjiga 1). Zagorka Golubović pod kulturnim obrascem razume „smisaoni okvir orijentacije i integracije jedne zajednice koji obuhvata, pre svega, vrednosne sisteme pomoću kojih pojedinci i društvene grupe dolaze do razumevanja sebe i sveta u kome žive, kao i modele za akciju radi ostvarivanja izabranih ciljeva i promovisanja poželjnog načina života“ (Golubović, 1994: 35). Konačno, kulturnim obrascem može se nazvati svaka norma, određeni oblik mišljenja, delovanja i ponašanja koji se ponavlja i u okviru kog se javljaju i funkcionišu stvari, znaci i ponašanja. Kulturni obrazac je pretpostavka postojanja nacionalnog obrasca, pa i političkog. Kako kaže Slobodan Jovanović, „čim se čovek uzdigne nešto malo iznad nacionalnog egoizma, njemu postaje jasno da nacija sama sobom ne predstavlja ono što se u filozofiji naziva vrednost. Vrednost joj mogu dati samo opšti kulturni ideali kojima bi se ona stavila u službu“ (Jovanović, 2005: 85). Kao primer jednog visokog kulturnog obrasca, Jovanović navodi humanistički kulturni obrazac koji se zasniva na principima antičke filozofije. Međutim, čini se da je veoma teško odrediti mesto savremenog srpskog kulturnog obrasca, jer je on, s obzirom na svoje pseudo i hibridne vrednosti, doveo do erozije vrednosnog sistema i svakodnevnog života. Odbacivanjem dogmatsko-prosvetiteljskog kulturnog obrasca, koji je na ovom prostoru dominirao do poslednje decenije XX veka, došlo je do formiranja tzv. tranzicionog obrasca (ili kulturnog modela), sa specifičnim hibridnim elementima nacionalnog i monodijalističkog, kao i mnogobrojnim pseudokarakteristikama.

Važan je fenomen tradicije u odnosu na ideje o nacionalnom i kulturnom identitetu, a još je interesantnija upotreba ovog pojma, kako u akademskim tako i u

vanakademske okvire. Od najopštijeg značaja prenošenja kulture s generacije na generaciju, odnosno, od ukupnog kulturno-istorijskog i materijalnog predanja, preko elemenata tog predanja, koji imaju realni ili fiktivni istorijski kontinuitet, do razumevanja tradicije kao neprikosnovenog koncepta moralnog postupanja, te do negativnog određenja ovog pojma, u smislu nazadnih, retrogradnih kulturnih sadržaja koji upućuju na statičnost, nepotrebni balast, kočnice modernizacije, integracije i slično (Đerić, 2003: 207), tradicija predstavlja i više nego kompleksno polje društvene prakse. Dakle, važnost razgraničenja pojma tradicije, čija je upotreba često prućena uopštavanjem i nesporazumima, od izuzetnog je značaja, naročito imajući u vidu njeno mesto u poimanju identiteta Srbije. Dakle, ovde razmatramo nacionalnu tradiciju kao deo nacionalnog kulturnog identiteta. Ovaj intergeneracijski autoritet služi ljudima kao neophodan oslonac u uobličavanju sopstvenog života i identiteta, kroz ukupnost nasleđenih iskustava, obrazaca mišljenja, verovanja, vrednosti i normi. Međutim, tradicija može da se posmatra ne samo kao puka datost već i kao otvorenost i mogućnost. Ta svojevrsna „rekonstrukcija prošlosti“, u kojoj su od važnosti odnos i sam proces tumačenja tradicije, jeste osnova za kritičko čitanje tradicije, a takvo ovladavanje prošlošću jeste iskorak u budućnost. Politika odnosa prema prošlosti trebalo bi upravo da uspostavi zdrav odnos s prošlošću, a ne strategiju njenog iskorenjivanja. Odnos prema tradiciji suštinski korespondira s pojmom civilizovanosti. Suština tradicije, u opštem smislu, jeste u tome što je ona „autoritet sama po sebi“. Upravo se to može smatrati problematičnim, jer se u novijoj nacionalnoj istoriji Srbije isuviše često i ozbiljno manipuliralo tradicijom u cilju racionalizacije stvarnosti i nacionalne ideološke indoktrinacije. A naročito se manipuliralo kulturom, čiji su kontraprodukti vidljivi i danas. Radilo se o pogrešnom shvatanju tradicije kao nečemu isključivo „sopstvenom“, što ne može da pripada „drugima“ na način koji je autentičan.

Identitet je, takođe, u vezi s procesom modernizacije, koja se zasniva i na razvoju kulturnih standarda. Tako, kultura spada u jedan od osnovnih kriterijuma modernizacije, i to u kontekstu širenja svetskih racionalnih normi i obrazaca, načina i stila života. Kultura

je posredujući činilac između tradicije i progresa, i ukoliko se njeno posredovanje potpunije ostvaruje, utoliko tradicija zadobija više na svojoj delotvornosti, a progres ne ostaje samo ili pretežno na pukom rastu oskudnog smisla ljudskog samorazumevanja sopstvene egzistencije u društvu. Procesi modernizacije su u socijalističkim zemljama bili onemogućeni tradicionalističkim obrascima, političkom dominacijom i egalitarističkim sindromom. Vladajući kulturni obrasci nisu bili prilagođeni imperativima modernizacije; politička elita je kočila procese modernizacije, što je sve ostavljalo tragove u svesti ljudi. Uspešnija modernizacija postiže se u društvima koja su rafinisala tradicionalne kulturne elemente i prilagodila ih imperativima savremenog razvoja (Koković, 2000: 50).

U javnosti se odnos prema tradiciji posebno aktualizuje u periodu pokretanja pitanja ponovne integracije srpskog društva u balkanskom regionu i Evropi, a u sklopu procesa modernizacije. Šta znači tradicija u sadašnjosti, da li samo „ono što je bilo pre“ ili svojevrstan orijentir i zahtev za budućnost? Kakav je odnos prema tradiciji nakon 2000. godine? Da li se Srbija otvorila ka procesu povratka svojim „istinskim tradicijama“, u kontekstu zahteva koji se postavljaju procesima integracije? Da li danas uopšte postoji neko alternativno viđenje tradicije u odnosu na ono koje je bilo postavljeno vladajućim režimom 90-ih? Koje su to dominantne, pre svega, kulturne tradicije u Srbiji danas? To su pitanja koja otvaraju mnoge dileme. Međutim, ono oko čega svakako ne bi trebalo da bude spora, jeste da bi tradiciju, kao sastavni deo identiteta, trebalo sačuvati. Može, takođe, da se govori o nedostatku tog fundamentalnog tipa kulturnog nasleđa, oličenog u tradiciji koja je „istinski živa“. To je, zapravo, najveća prepreka integraciji, jer ne postoji, kao što je već rečeno, stabilan sistem vrednosti koji može da se usklađuje i integriše, a ostajući bez tradicije, društvo ostaje bez utvrđenih vrednosti. Bez poretka vrednosti, svako društvo dospeva u krizu identiteta. To je proces koji neminovno vodi ka dezintegraciji društva. Ekstremni diskursi, kao što su nacionalizam i kosmopolitizam, izrazito se polarizuju prema razumevanju pojma identiteta, tj. u odnosu na (ne)uvažavanje postojanja „specifičnih“ osobina i vrednosti koje bi karakterisale posebne nacije. Na jednoj strani, nacionalni identitet je na lošem glasu, a

na drugoj, on je ujedno i fenomen koji se „osvaja i potvrđuje“ (Đerić, 2003: 226). Kosmopoliti se vezuju za univerzalne vrednosti, a nacionalisti ili patrioti ističu valjanost tradicionalnih (nacionalnih) vrednosti.

Pitanje adaptacije integracijskim procesima značajno je zato što ne problematizuje proces kao takav, već strategiju izbora modela integracije i postavljanja okvira za realizaciju. Dakle, u kojoj meri će se izvršiti redefinisane elemenata identiteta, zavisi upravo od tog modela. Takođe, uloga tradicije u ovom kontekstu nije sporna, već zahteva ponovno promišljanje u objektivnom svetlu. Nezavisno od strategije ujednačavanja prema vrednostima (univerzalnim ili nacionalnim), diskursi i jednih i drugih saglasni su u eksploataciji vokabulara privrženosti visokim moralnim načelima, načelima pravde i prava. Negovanje tradicija, tj. nacionalnih vrednosti, preduslov je integracija, te bi put, možda, trebalo tražiti negde između vidovdanskog mita i evropskih ideologija, odnosno, trebalo bi se, možda, kretati od kritički vrednovane tradicije do zahteva evropske integracije i modernizacije.

* * *

U okruženju u kome nedostaju uslovi za normalan opstanak i elementi socijalne sigurnosti, te drugi kulturni uslovi koji će pojedincima obezbediti adekvatan razvoj identiteta, javljaju se specifični fenomeni, kao pokušaji samodefinisanja u odnosu na društvo. Jedan od dominantnih modela jeste neotradicionalizam, koji nudi prividnu sigurnost i ispunjava „želju za korenima i za etnifikacijom sveta“. Ovaj problem dodatno se komplikuje tendencijama na svetskom planu koje u različitim formama dovode do nestabilnosti i fragmentacije identiteta na ličnom, ali i na kolektivnom planu.

Međutim, imajući u vidu da je identitet proces koji se konstantno preispituje i modifikuje određenom dinamikom, koja zahteva kontinuitet u smislu oblikovanja i usaglašavanja, ova problematika vezana za identitet Srbije i njenih gradova može da se sagledava i na način koji nije nužno bezizlazan. Zapravo, važno je odrediti fundamentalne elemente koji čine kontekst za definisanje identiteta, raditi na njihovom oblikovanju tako da se uvek sledi, pre svega, jedna moralna orijentacija koja bi ispunila zadati društveni i, nešto

konkretnije, kulturni milje. Takođe, uzimajući u obzir slobodu kao bitno svojstvo identiteta, važno je vršiti izbor iz raspoloživih elemenata kulture na način koji ispunjava demokratske principe i autonomiju, koja omogućava pojedincu da sebe konstituiše u odnosu na šire izabrane ideje. Konačno, identitet se odnosi na značenja koja su, u manjoj ili većoj meri, stvar konvencije i inovacije, što znači da se on u velikoj meri može svesno oblikovati. Ohrabrujuća je činjenica da se kroz identitet povezuju prošlost i budućnost, dakle, konačnost i neizvesnost. Upravo se u tom polju neizvesnosti nalazi mogućnost za kreaciju i za prekomponovanje obrazaca identifikacije individua s društvom, odnosno nacijom. U konstituisanju novih elemenata identiteta, i redefinisanju uloge onih starih, trebalo bi se osvrnuti i na ulogu koju igra autoritet, u kome je oličena sva društvena moć (nažalost, kod nas je do sada, uglavnom, u pitanju bila politička vlast) kao žiža integracije. Potrebno je omogućiti mesto pravim autoritetima, prema kojima će se vršiti kolektivna (i personalna) identifikacija koja neće podrazumevati nametanje određene definicije stvarnosti, već otvoreni dijalog u kome se traga za mogućim izborima. Jedan od ključnih nivoa tog dijaloga jeste kultura, koja je, inače, uključena u širi socijalni sistem. U tom smislu, trebalo bi se prvo pozabaviti kulturnim stereotipima, koji jesu važni u procesu identifikacije, ali, kao što je već rečeno, istovremeno su uzrok i brojnih društvenih konflikata i stvaranja „iskrivljenih slika“ koje vode daleko od razumevanja suštinskih vrednosti kao referentnog okvira za celokupno mišljenje i ponašanje pripadnika jednog društva. Ovo bi trebalo naglasiti tim pre što je Srbija ekstremni primer, kako u smislu postojanja izraženih autostereotipa tako i stereotipa, odnosno jaza između samopoimanja i poimanja.

Baveći se odnosom pojedinaca unutar prostora javnog života (*display behaviour*), u kome se pojedinac predstavlja drugima i tako uspostavlja interpersonalnu komunikaciju, Erving Goffman (Goffman) u centar svojih istraživanja stavlja upravo odnos između identiteta i identifikatora. Identifikatori predstavljaju osnovu za nastanak stereotipa – pojednostavljenih i vrednosno obojenih predstava – koje društvene grupe uspostavljaju kako o sebi, tako i o drugim grupama. Ranije se smatralo da su stereotipi pogrešna, izvrnu-

ta, prevashodno negativna uverenja pripadnika jedne o članovima druge grupe, dok se danas smatra da su oni vrednosno neutralni. Kategorizacija, kao prvi korak upoznavanja sveta, sadrži pojednostavljivanje koje je, opet, praćeno uopštavanjem, što vodi ka formiranju stereotipa. Kultura i stereotip su uzajamno zavisni, jer kultura određuje sadržaj i predmet stereotipa, a stereotip je sastavni deo te kulture. Braneći posebnost svoje kulture, ljudi brane pravo na posebnost svog stereotipa o svom nacionalnom karakteru. Tako stereotipi odražavaju, ali istovremeno i omogućavaju grupni život, ili život jednog naroda. U periodima sukoba među narodima, do izražaja naročito dolaze stereotipi i autostereotipi; ovi prvi služe za napad na druge, a drugi za odbranu ili opravdavanje sebe. Još je važno reći da su stereotipi najotporniji na području nacionalnih razlika, te da ih je tu gotovo nemoguće iskoreniti. To se upravo može potvrditi na primeru Srbije, gde su stereotipi često upotrebljavani u javnom i političkom diskursu, naročito u kombinaciji s pogrešno interpretiranom tradicijom i nacionalnim mitovima, čime je inspirisana ksenofobija, rezultirajući tako izolacijom i nedostatkom autentičnog saznanja o sebi i drugima. Zapravo, kroz predrasude i stereotipe mogao bi da se sagleda veći deo problema vezanog za sliku današnjeg identiteta i imidža Srbije, pa i njenih gradova, s obzirom na kontradiktornost elemenata koji je čine. S jedne strane postoji idealizovano i hiperboličko viđenje Srbije koje kao ključne elemente ima pozivanje na tradiciju, istoriju i mitove, te legende o uzvišenosti i nadmoći Srba kao naroda, dok se, s druge strane, krajnost sagledava u osporavanju svih dostignuća i pozitivnih atributa Srbije. Ovo problematično viđenje, nažalost, prisutno je i u svetskoj javnosti, koja više naginje ovoj drugoj strani, čime se celokupna slika čini još više nepoželjnom. U ovom trenutku, ipak, izgleda da je najopasnije ono viđenje koje je prisutnije u domaćoj javnosti, odnosno među građanima, a koje je formulisano kroz stereotip da „u Srbiji nikada neće biti bolje!“. Time se, zapravo, u potpunosti osporava bilo kakva mogućnost za promenu i napredak, u najširem društvenom smislu, i proglašava jedna krajnje pesimistična budućnost za sve koji žive u Srbiji. Posredno značenje navodi na konstataciju da, „s obzirom na to da Srbija nema perspektivu, treba otići iz Srbije u neki bolji svet“, čime se implicitno obezvređuje sve

što u Srbiji postoji. Ako bi se išlo dalje u interpretaciji ovakvih i sličnih predstava o Srbiji, došlo bi se do poražavajućih, teških, gotovo optužujućih (ili samo-optužujućih) stavova koji su, zapravo, zasnovani na labilnim osnovama. Dakle, ideja o popravljanju imidža ne može da bude odvojena od sistemski postavljene strategije revitalizacije vrednosti i identiteta uopšte. Kompleksni uticaj i efekti medija na oblikovanje imidža Srbije predstavljaju veliki izazov, upravo zbog povezanosti s brojnim društvenim faktorima. Šta bi, u tom smislu, trebalo učiniti praktično? Priča bi trebalo, naime, u potpunosti da bude ispričana; prošlost ne bi trebalo da bude ignorisana, a mediji bi upravo trebalo da rasvetljavaju mitove i predrasude na kojima je građena preterana i mistifikovana slika Srbije.

U razmatranju mogućnosti redefinisanja identiteta i imidža Srbije i gradova, važno je odrediti pravce razvoja, uz pragmatično sagledavanje problema. Osnovni problem koji bi trebalo rešiti jeste sistem vrednosti i na njemu zasnovane kulturne obrasce. Potrebe za revitalizacijom univerzalnih vrednosti, moralnih mera i drugih društvenih normi, preduslovi su za stvaranje stabilnosti i kvaliteta života u Srbiji i njenim gradovima. Ovde bi, pored morala, trebalo apostrofirati pojmove moći, vlasti i vladavine, kao ključne aspekte i nivo redefinisanja elemenata identiteta, te činjenicu da bi pored ispunjavanja normativnih uslova trebalo raditi i na stvaranju socijalnih i kulturnih preduslova (odnosno menjanja kulturnih matrica) za njihovo ostvarenje. Pod ovim uslovima podrazumeva se i podizanje nivoa opšte kulture građana, podizanje nivoa poverenja između građana i jačanje korektivne funkcije javnosti. U kontekstu evropskih integracija za identitet i imidž Srbije su, dalje, od velikog značaja procesi „debalkanizacije“, uz kritičko sagledavanje i uvažavanje nacionalnih mitova i tradicije, koji su zadugo bili predmet političke instrumentalizacije. To bi ujedno podrazumevalo smanjenje ekstremizma, kako u samopotvrđivanju tako i u samonegaciji, odnosno traženje alternativa postojećim stavovima i izgradnju konstruktivnog i odgovornog odnosa prema prošlosti. Važno je istaći da je ovde reč upravo o očuvanju identiteta, koji se na paradoksalan način razara, a odgovornost leži dobrim delom unutar društvenih faktora. Kontinuiran i koherentan rad na smanjenju

stereotipnih predstava takođe je veliki izazov u ovom procesu. Da bi se došlo do ispunjenja osnovnih potreba za redefinisanjem identiteta i imidža Srbije, bitno je raditi na samom društvenom ambijentu u kome će biti mogući dijalog i tolerancija, ne samo u načelima već i u praksi. Razvijanje kulture javnog govora i političke kulture jeste preduslov za to, uz šire prepoznavanje značaja kulture uopšte u društvenim odnosima. S obzirom na to da dijaloga i tolerancije nema bez različitosti, odnosno poštovanja i sebe i drugih, važno je u Srbiji razvijati ovakve obrasce mišljenja, delovanja i ponašanja koji bi uspostavili osnove za razvoj i očuvanje identiteta. U razmatranju potreba za redefinisanjem elemenata identiteta i imidža Srbije i gradova, javljaju se nova pitanja i nedoumice, kroz koja se, zapravo, postavlja i pitanje vizije. Pre svega, potrebno je postići konsenzus o tome šta predstavlja naš identitet u najširem smislu, odnosno ispitati kuda bi Srbija trebalo da ide u budućnosti. Zatim, važno je utvrditi kako da se postigne optimalna dinamika razvoja i sačuvati sopstvene autentične vrednosti kojima ćemo promeniti sliku o sebi. Imajući u vidu aktuelne evrointegracijske procese, relevantni društveni faktori u Srbiji suočavaju se s neminovnošću promišljanja ovih tema u okvirima dugoročne kolektivne strategije.

* * *

U procesu traganja za identitetom, od suštinskog je značaja strateški proces uobličavanja vrednosno-kulturnih i institucionalnih obrazaca. „Proizvodnja značenja“ ili „menadžment“ okvira individualne i kolektivne identifikacije (Đordano, 2001: 220) predstavlja načine „upotrebe kulturnih formi – sistema značenjskih simbola, kako bi delovanje države i civilni život njenih stanovnika dobili vrednost i značenje“ (Gerc, 1998: 335, Knjiga 1). Kulturna politika iznalazi, podržava i neguje osećanje pripadnosti individua kroz „kolektivni javni subjektivitet“ i, na taj način, ostvaruje osnovne interese identiteta. Smisao kulturne politike, prema savremenoj teoriji i praksi, između ostalog, jeste očuvanje i razvoj kulturnog/ih identiteta.

Odnos identiteta i kulturnih relacija, uopšte, bio je u bliskoj prošlosti opterećen političkim faktorima, tako da izgleda nemoguće analizirati jedno bez uplitanja

drugog, a trebalo bi dodati i uticaje globalne kulture i posledice koje ona ostavlja. To bi moglo da se definiše kao „kulturno podvajanje“ ili „kulturna separacija“. Zato je pitanje identiteta Srbije, pre svega, pitanje kulturne politike u najširem smislu reči. Da bi čitav proces transformacije identiteta u Srbiji i njenim gradovima započeo i da bi išao u željenom pravcu, potrebno je imati viziju novog kulturnog sistema. Sledeće pitanje odnosi se na ulogu i spremnost aktera da pokrenu i aktivno učestvuju u javnim procedurama, u procesu strateškog planiranja razvoja i donošenja ključnih odluka u oblasti kulturne politike, a posebno o prioritetima tog razvoja. Kulturna politika, kao okvir za transformaciju identiteta Srbije, trebalo bi da zauzme aktivan odnos prema kulturnoj baštini, što je takođe uslov za bolju integraciju u proširenu Evropu, ali i prema savremenoj kulturnoj produkciji, odnosno ispunjenju potrebe za harmonizacijom postojećih resursa, umrežavanjem i regionalnom saradnjom, tj. intersektorskom saradnjom. Kulturni putevi izraženi kroz odgovornost, inicijativu i partnerstvo, jesu načini promocije identiteta i imidža Srbije.

LITERATURA

- Čičkarić, Lilijana (2003) „Konstrukcija političkog identiteta u kontekstu globalizacije i tranzicije društva“, *Sociološki pregled*, vol. XXXVII, no. 1–2, str. 79–99.
- Dragičević-Šešić, Milena (1994) *Neofolk kultura*, Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Đerić, Gordana (2005) *Pr(a)vo lice množine: Kolektivno samopoimanje i predstavljanje: mitovi, karakteri, mentalne mape i stereotipi*, Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju/„Filip Višnjić“.
- Đordano, Kristijan (2001) *Ogledi o interkulturnoj komunikaciji*, Beograd: Biblioteka XX vek.
- Gerc, Kliford (1998) *Tumačenje kultura*, Beograd: Biblioteka XX vek.
- Gidens, Entoni (1998) *Posledice modernosti*, Beograd: „Filip Višnjić“.
- Golubović, Zagorka (1994) „Kulture u tranziciji u Istočnoj Evropi i Jugoslaviji: Raskorak između kulturnog i nacionalnog obrasca“, u: *Kulture u tranziciji*, Beograd: Plato.

- Golubović, Zagorka T. (1999) *Ja i drugi* – antropološka istraživanja individualnog i kolektivnog identiteta, Beograd: Republika.
- Jovanović, Slobodan (2005) *Kulturni obrazac*, prir. Gojko Božović, Beograd: Stubovi kulture.
- Kastels, Manuel (2002) *Moć identiteta*, Zagreb: Golden marketing.
- Kecmanović, Dušan (2002) *Da li smo sišli s uma ili dokaži da si Srbin*, Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Kelner, Daglas (2004) *Medijska kultura: studije kulture, identitet i politika između modernizma i postmodernizma*, Beograd: Clio.
- Kin, Džon (1995) *Mediji i demokratija*, Beograd: „Filip Višnjić“.
- Koković, Dragan (2000) „Kultura kao činilac tranzicije i modernizacije“, *Teme*, G. XXIV, Br. 1–2, str. 47–64.
- Koković, Dragan (2002) „Procesi integracije, regionalizam i očuvanje kulturnog identiteta“, *Sociološki pregled*, vol. XXXVI, no.1–2, str. 163–171.
- Majstorović, Stevan (1979) *U traganju za identitetom*, Beograd: Slovo ljubve/Prosveta.
- Smirs, Jost (2004) *Umetnost pod pritiskom: promocija kulturne raznolikosti u doba globalizacije*, Novi Sad: Svetovi.
- Smith, Anthony D. (1990) „Towards a Global Culture?“, *Theory, Culture & Society* 7, pp. 171–191.
- Stojković, Branimir (1993) *Evropski kulturni identitet*, Niš/Beograd: Prosveta/Zavod za proučavanje kulturnog razvitka.
- Vuksanović, Divna (2007) *Filozofija medija: ontologija, estetika, kritika*, Beograd: FDU, Institut za pozorište, film radio i televiziju/Čigoja štampa.